९२अ० । अस्य च यथा ययातिर्मातामहस्तथा औशीनरिशब्दे दर्शितः । तत्र भवच्छब्देनैतस्यापि परामर्शात् ध न० ओषधेरिदम् "ओषधेरजातौ" पा०अण् । ओषधिजाते १अन्नादौ २रोगनाशके द्रव्यभेदे । स्वार्थेऽण् । ३ओषधौ च । औषधशब्दार्थश्च सुश्रुते दर्शितः "एवमेतत्पुरुषोव्याधिरौषधम् क्रियाकाल इति चतुष्टयं व्याख्यातम्" इत्युक्त्वा "औषधग्रहणात् द्रव्यगुणरसवीर्यविपाकप्रभवानामादेशः" इत्युक्तम् । तेन द्रव्यमात्रसाध्यस्यौषधत्वम् । अतएव तैलघृतजलविषविशेषाणामप्यौषधत्वम् । "रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् । ततः कर्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत्" चक्रद० परिपाटीसङ्ग्रा रोगभेदेन औषधविशेषा उक्तास्तत एव तेऽधिगम्याः । तदुपयोगिभूम्यादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा "अथातो भूमिप्रविभागविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः अभ्रयर्करावज्रमणिसमवलुकाश्मशानाद्यावतनदेवतायतनसिकताभिरनुपहतामनूषरामभङ्गुरामदूरोदकां स्निग्धां प्ररोहवतीं बहुलां स्थिरां समां कृष्णां गौरीं लोहितां वा भूमिमौषधार्थं परीक्षेत तस्यां जातमपि कृमिविषशस्त्रातपपवनदहनतोयसम्बाधमार्गैरनुपहतमेकरसं पुष्टं पृथ्ववगाढमूलमुदीच्यां चौषधमाददीतेत्यौषधभूमिपरीक्षाविशेषः सामान्यः । विशेषतस्तु तत्राश्मवती स्थिरा गुर्वी श्यामा कृष्णा वा स्थूलवृक्षशस्प्राया स्वगुणभूयिष्ठा । स्निग्धा शीतला सलोदका स्निग्धशष्पतृणकोमलवृक्षप्राया शुक्लाऽम्बुगुणभूयिष्ठा । नातिवर्षा लघ्वश्मवती प्रस्थिरबालपाण्डुवृक्षप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा । रूक्षा भस्मरासभवर्णा बहुरूक्षकोटराल्परसवृक्षप्रायाऽनिलगुणभूयिष्ठा । बहुला समा शष्पवतप्रव्यक्तरसजला सर्वतोऽसारवृक्षा महापर्वतवृक्षप्राया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा । तत्र केचिदाङ्गिराचार्याः । प्रावृड्वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मेषु यथासंख्यं मूलपत्रत्वक्क्षीरसारफलान्याददीतेति तन्तु न सम्यक् कस्मात्सौम्याग्नेयत्वाज्जगतः । सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु ऋतुष्वाददीताग्नेयान्याग्नेयेषु समव्यापन्नगुणानि भवन्ति । सौम्यान्यौषधानि सौम्येषु ऋतुषु गृहीतानि सोमगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्धशीतानि जायन्ते । एतेन शेषं व्याख्यातम् । तत्र पृथिव्यम्बुगुणभूयिष्ठायां भूमौ जातानि विरेचनद्रव्याण्याददीताग्न्याकाशमारुतगुणभूयिष्ठायां वमनद्रव्याणि । उभयगुणभूयिष्ठायामुभयतोभागानि । आकाशगुणभूयिष्ठायां संशमनान्येवं बलवत्तराणि भवन्ति । सर्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्र मधुघृतगुडपिप्पलीविडङ्गेभ्यः । सर्वाण्येव सत्तोराणि वीर्यवन्ति तेषामसम्भावनतिक्रान्तसंवत्सराण्याददीतेति । भवन्ति चात्र । गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिणः । मूलाहाराश्च ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते । सर्वावयवसाध्येषु पलाशत्वक्पादिषु । व्यवस्थितो न कालोऽस्ति तत्र सर्वो विधीयते । गन्धवर्णरसोपेता षड्विधा भूमिरिष्यते । तस्याङ्गूलिस्वभावेन बीजिनः षड्रसैर्युताः । अव्यक्तः किल तोयस्य रसो नित्यं विनिश्चितः । रस एव यथाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाङ्गवेत् । सर्वलक्षणसम्पन्ना भूमिः साधारणा स्मृता । द्रव्याणि यत्र तत्रैव तद्गुणानि विशेषतः । विगन्धेनापराम्लष्टमविपन्नं रसादिभिः । नवं द्रव्यं पुराणं वा याह्यमेव विनिर्दिशेत् । विडङ्गं पिप्पली चौद्रं सर्पिर्पथ्यनवं हितम् । शेषमन्यत्प्रभिनवं गृह्णीयादुदोषवर्जितम् । जङ्गमानां वयःस्थानां रक्तरोमनखादिकम् । क्षीरमूत्रपुरीषाणि जीर्णाहारेषु संहरेत् । सुतस्वङ्गाण्डफलकशकुविन्यस्तभेषजम् । प्रशस्तायां दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते" ।

औषधग्रहणे परिभाषादिकमुक्तं भावप्र० यथा "प्रशस्तदेशे सञ्जातं प्रशस्तेऽहनि चोद्धृतम् । अल्पमात्रं बहुगुणं गन्धवर्णरसान्वितम् । दोषघ्नमग्लानिकरमधिकं न विकारि यत् । समीक्ष्य काले दत्तञ्च भेषजं साद्गुण्यावहम् । आग्नेया विन्ध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिः स्मृतः । अतस्तदौषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभिः । आग्नेयाः अधिकाग्न्यंशाः सौम्यः अधिकसोमांशः । औषधयो एवौषधानि । अत्र स्वार्थे अण् । अनुरूपाणि सदृशानि । अन्येष्वपि प्ररोहेषु वनेषूपवनेषु च । गृह्णीयात्तानि सुमनाः शुचिः प्रातः सुवासरे । आदित्यसम्मुखो मौनी नमस्कृत्य शिवं हृदि । साधारणधराद्रव्यं गृह्णीयादुत्तराश्रितम् । साधारणधराद्रव्यम् सर्वभूमिभवद्द्रव्यम् । उत्तराश्रितं स्वस्मात् उत्तरदिग्भवम् । वल्मीकक्रुतृसितानूपश्मशानोषरशर्गजाः । जन्तुवह्निहिमव्याप्ता नौषध्यः कार्यसाधिकाः । शरद्यखिलकार्यार्थं याह्यं सरसमौषधम् । विरेकवमनार्थन्तु वसन्तान्तः समाहरेत् । वसन्तान्तः वसन्तमध्ये समाहरेत् संगृह्णीयात् । अतिस्थूलजटा याः स्युस्तासां याह्यास्त्वचो ध्रुवम् । गृह्णीयात् सूक्ष्ममूलानि सकलान्यपि बुद्धिमान् । अन्यच्च । महान्ति येषां मूलानि